

Олександр КАПІНУС,
orcid.org/0000-0002-5078-1402

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри морально-психологічного забезпечення
діяльності військ
Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна) oskar@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті аналізується системна психолого-педагогічна проблема, яка стосується формування у майбутніх офіцерів під час навчання у вищих військових навчальних закладах професійної суб'єктності. Результатом вищої військової освіти в сучасних умовах є формування в курсантів здатності бути суб'єктом своєї життєдіяльності, адекватно реагувати на зміни, готовності до військово-професійної діяльності та здатності формувати соціальну та навчальну суб'єктність підлеглих військовослужбовців, а найголовніше – сприймати та транслювати її у своїй військово-професійній діяльності.

Результатом вищезазначеного стане спроможність офіцера виконати головне завдання – ефективно керувати підпорядкованими військовослужбовцями як у мирний час, так і під час виконання бойових завдань, ухвалювати виважені рішення та свідомо нести відповідальність за них.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, вищий військовий навчальний заклад, навчально-виховний процес.

Oleksandr KAPINUS,

orcid.org/0000-0002-5078-1402

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of Moral
and Psychological Support the activities of the troops
of the National Academy of Ground Forces
the name of Hetman Petro Sagaidachny
(Lviv, Ukraine) oskar@ukr.net

FORMATING PROFESSIONAL SUBJECTIVITY FOR FUTURE OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The article analyzes the systemic psychological and pedagogical problem, which concerns the formation of future military officers of higher military educational institutions of professional subjectivity. The result of higher military education in modern conditions is the formation of cadets ability to be the subject of their life, to respond adequately to changes, readiness for military-professional activity and the ability to form social and educational subjectivity of subordinate servicemen, and most importantly – to perceive and broadcast it in his military-professional activities.

The professional training of future officers of the Armed Forces of Ukraine in higher military educational institutions requires changes in the review as to the needs of the society, the requirements of the military education system, and the professional and personal interests of officers of the Armed Forces of Ukraine.

The formation of a future officer in a higher military educational institution is a professional entity that is the highest form of regulation of his military-professional activity and an important precondition for the personal and professional self-actualization of the officer of the Armed Forces of Ukraine, which ensures the coherence of personal needs, abilities, expectations in accordance with the conditions and requirements. military-professional activity in military units, is harmoniously combined with the positive self-concept of an officer, professional maturity, responsible attitude military and professional activities and its results, adequate self-esteem, self-reflection and self-activity in the profession officer.

The result of the above will be the ability of an officer to fulfill his main task – to effectively manage subordinate servicemen both in peacetime and during combat tasks, to make informed decisions and to consciously bear responsibility for them.

Key words: subject, subjectivity, higher military educational institution, educational process.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних завдань реформування Збройних сил України в умовах залучення до відбиття збройної агресії є удосконалення військово-професійної підготовки

майбутніх офіцерів під час навчання у вищих військових навчальних закладах.

Військово-професійна діяльність офіцера є специфічною з огляду на педагогічні, психоло-

гічні, соціальні, моральні та інші аспекти, які пов'язані з необхідністю ухвалення самостійного, виваженого та обґрунтованого рішення як в умовах повсякденної життєдіяльності військових частин, так і під час виконання бойових завдань.

Вимоги до особистості офіцера, що постійно зростають, зумовлюють необхідність його суб'єктного внеску в якісну зміну об'єкта діяльності, гнучкість мислення, поведінки, виваженість в ухваленні рішень, здатність усвідомлено брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності.

Однак сформована система освіти майбутніх офіцерів Збройних сил України у вищих військових навчальних закладах, педагогічні вимоги та ставлення до курсантів із боку професорсько-викладацького складу та командирів підрозділів неповною мірою відповідає цілям підготовки офіцера як особливої професійної групи.

Крім цього, формування суб'єктних якостей курсантів, які необхідні для успішного виконання ними поставлених завдань, розглядається як другорядне та неперіоритетне завдання. Це є визначальним з огляду на потребу оновлення змісту освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах з урахуванням вимог до військово-професійної діяльності офіцера та його особистості.

Вивчення питання формування суб'єктності курсантів ускладнюється тим, що в сучасному науковому дискурсі практично відсутні напрацювання з проблеми її формування у вищому військовому навчальному закладі, що визначає необхідність і обґрунтованість дослідження особливостей формування професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів, оскільки курсант, на відміну від студента цивільного навчального закладу, знаходиться в якісно інших умовах, які визначаються сформованим специфічним середовищем та пов'язані із військово-професійною взаємодією як із керівництвом, науково-педагогічними працівниками, так і з курсантами. У зв'язку з цим, проблема формування професійної суб'єктності майбутніх офіцерів тісно пов'язана з вивченням закономірностей організації навчання та виховання, має особливу актуальність з огляду на об'єктивну потребу сформованості професійної суб'єктності у офіцерів Збройних сил України.

Аналіз досліджень. Проблема суб'єкта і суб'єктності у науковому дискурсі не є новою, її досліджували як філософи, психологи, соціологи, так і педагоги. Сучасна наука досліджує проблему суб'єкта та суб'єктності в таких аспектах: історико-філософське розуміння суб'єкта (В. О. Лекторський, А. Ф. Лосєв, М. Мамардашвілі,

К. А. Сергєєв, В. В. Соколов та ін.), загально філософські та соціально-філософські дослідження проблеми суб'єкта (В. Л. Акулов, В. С. Барулін, С. С. Батенін, О. В. Боголюбова, А. П. Бутенко, Г. Г. Водолазов, І. А. Гобозов, В. С. Грехньов, К. Х. Момджян, Ю. М. Резнік, В. П. Сержантов, О. Г. Спіркін та ін.); психологічні аспекти проблеми суб'єктності людини (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, П. П. Блонський, А. В. Брушлинський, Л. С. Виготський, Н. С. Глуханюк, В. В. Давидов, О. В. Запорожець, Є. І. Ісаєв, Є. О. Клімов, О. М. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, О. Р. Лурія, С. А. Огнев, В. І. Осьодло, А. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн, В. І. Слободчиков та ін.).

Проблему професійного розвитку людини як суб'єкта діяльності досліджували І. В. Ващенко, М. С. Корольчук, В. О. Лефтеров, О. Р. Малхазов, Є. М. Потапчук, О. Д. Сафін, О. В. Тімченко та ін.

У педагогіці суб'єктність досліджується за такими напрямками: суб'єктність як якісна ознака активних учасників навчального процесу (К. О. Абульханова-Славська, А. Г. Асмолов, О. М. Волкова, В. В. Давидов, І. І. Іванова, Н. С. Каган, А. К. Осницький, В. А. Петровський, В. І. Слободчиков, І. А. Серьогіна, Г. А. Цукерман, А. Н. Еткінд, І. С. Якиманська та ін.), педагог та учень як суб'єкти в педагогічному діалозі (В. В. Горшкова, О. А. Дубасюк, О. І. Казакова, В. В. Ягупов), методи та засоби формування суб'єктності (Г. І. Аксьонова, А. Р. Бекірова, В. В. Горшкова, М. Г. Єрмолаєва, Н. А. Кришталь, Н. К. Сергєєв та ін.), людина як суб'єкт – Я (В. С. Агапов, В. О. Ведіняпіна, О. В. Іващенко).

На окрему увагу заслуговують напрацювання педагогів щодо питання навчання і виховання майбутніх офіцерів, формування їх суб'єктності. Насамперед, це праці російських та українських педагогів і психологів (Ш. О. Амонашвілі, Ю. К. Бабанський, О. В. Барабанщиков, І. Д. Бех, Г. П. Васянович, С. У. Гончаренко, М. О. Данилов, К. М. Дурай-Новакова, М. І. Д'яченко, А. І. Дьомін, Л. В. Занков, І. А. Зязюн, Л. О. Кандилович, Л. М. Карамушка, Н. Л. Коломінський, Г. С. Костюк, В. Г. Кремьєн, І. Я. Лернер, В. С. Лутай, О. Г. Молл, В. О. Моляко, М. І. Нецадим, Н. Г. Ничкало, А. В. Петровський, О. Г. Романовський, О. Я. Савченко, С. О. Сисоєва, О. В. Сухомлинська, В. В. Ягупов, М. Д. Ярмаченко), зарубіжних учених (К. Арджіріс, Г. Емерсон, Ч. Бернгард, М. Вебер, П. Друкер, Д. Макгрегор, А. Маслоу, Е. Мейо, Ф. Тейлор, А. Файоль, М. Фоллет).

Мета статті – аналіз проблеми формування суб'єктності офіцерів Збройних сил України,

оскільки проблема актуалізації суб'єктності курсантів як майбутніх офіцерів під час навчання у вищих військових навчальних закладах ще не має повного теоретичного, методологічного та методичного обґрунтування в педагогічній науці.

Виклад основного матеріалу. Усвідомлення значущості військово-професійної освіти дає змогу розглядати розвиток суб'єктного потенціалу майбутніх офіцерів Збройних сил України під час їх навчання у вищих військових навчальних закладах як провідного фактору покращення системи військової освіти. Завдання, які стоять перед Збройними силами України на сучасному етапі, підвищують вимоги як до офіцера, так і до системи військової освіти, що актуалізує проблему формування професійної суб'єктної активності майбутніх офіцерів – особливої інтегральної професійно важливої якості, що визначає їхні життєві та професійні перспективи як суб'єктів військово-професійної діяльності.

Основним завданням вищої військової освіти є створення умов опанування курсантами – майбутніми офіцерами особистісних та професійних сенсів, цінностей, цілей, змісту, способів та засобів свого розвитку спочатку як суб'єктів навчальної діяльності, а потім і суб'єктів військово-професійної діяльності як офіцерів Збройних сил України.

Професійна успішність офіцера Збройних сил України оцінюється за результатами його військово-професійної діяльності. Однією з передумов успішної діяльності є сформована суб'єктність офіцера. Її формування відбувається під час навчання у вищих військових навчальних закладах та продовжується під час служби у військових частинах.

Окремі психолого-педагогічні аспекти дослідження питання формування професійної суб'єктності офіцерів відображені у працях російських військових учених-педагогів (О. В. Барабанщиков, Б. Ц. Бадмаєв, В. М. Гурін, О. Г. Давидов, С. С. Муцинов, Є. М. Коротков, В. В. Офіцеров, С. І. С'єдін). Значну увагу організації підготовки військових фахівців та їх професійній підготовці приділив у своїх працях В. В. Ягупов.

Педагогічні умови вдосконалення професійної підготовки майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах, формування їх готовності до керування підрозділами досліджували М. В. Жиленко, Л. Є. Мерзляк, В. Г. Моїсеєв, В. Ф. Перевалов, І. Г. Радванський; етику управлінської діяльності військового керівника – М. М. Тарнавський; педагогічні аспекти управлінської діяльності офіцерів – Г. В. П'янковський,

І. О. Хорєв; психологічні умови ефективності професійної діяльності офіцерів аналізував А. А. Тихончук; А. С. Автушенко обґрунтував систему підготовки організаторів виховної роботи з військовослужбовцями в умовах університетської освіти; формування умінь офіцерів структур із морально-психологічного забезпечення щодо проектування виховного процесу – Є. Ю. Литвиновський, а М. В. Руденко – педагогічну оцінку ефективності професійної діяльності офіцерів.

Теоретичне обґрунтування категорії суб'єкта вперше використовується у роботах Д. М. Узнадзе. Поняття суб'єкта для нього мало принципове значення, тому що «в активні відношення з дійсністю вступає безпосередньо сам суб'єкт, але не окремі акти його психічної діяльності <...> психологія, як наука, повинна виходити не з поняття окремих психічних процесів, а з поняття самого суб'єкта, як цілого, який, вступаючи у взаємини з дійсністю, стає вимушеним вдатися до допомоги окремих психічних процесів» (Узнадзе, 2004: 66). Однією із головних характеристик суб'єкта автор виділяє цілісність, яку він пов'язував із установкою. Установка, згідно Д. М. Узнадзе, – це «стан суб'єкта, модус його існування» (Узнадзе, 2004: 279).

Суб'єкт у концепції Д. М. Узнадзе може бути охарактеризований як цілісний, майже тотожний особистості. Власне психологічною категорія суб'єкта стає, коли С. Л. Рубінштейн заново відтворює онтологічний план категорії «суб'єкт».

Звернення до категорії суб'єкта дало змогу С. Л. Рубінштейну сформулювати основні методологічні принципи суб'єктно-діяльнісного підходу. Аналіз вивчення суб'єктної природи людини спирається на постулат про єдність свідомості і діяльності, оскільки саме суб'єкт здійснює зв'язок свідомості та діяльності. Розглядаючи діяльність як прояв суб'єкта, С. Л. Рубінштейн стверджує, що саме суб'єкт в процесі життєдіяльності з урахуванням конкретних обставин виробляє спосіб з'єднання своїх бажань, мотивів зі здібностями у відповідності зі своїм характером (Рубінштейн, 2003; Рубінштейн, 2005). Таким чином, суб'єкт розглядається як джерело причинності буття, оскільки саме він, завдяки внутрішнім психічним умовам, визначає і спрямовує свою діяльність у реальному житті.

Якість і розвиток суб'єктності, на думку С. Л. Рубінштейна, значною мірою визначаються мотиваційною сферою особистості та її самосвідомістю, проявляється не просто у рефлексії свого «Я», а в усвідомленні свого способу життя, своїх відношень із людьми і світом (Рубінштейн, 2003).

Важливий вплив на розробку категорії суб'єкта виявили праці Б. Г. Ананьєва, завдяки яким поняття суб'єкт було виведене на рівень категорії. Як зазначає автор, певні властивості індивіда та особистості, які відповідають предмету і засобам діяльності утворюють структуру людини як суб'єкта конкретної діяльності. Суб'єкт діяльності Б. Г. Ананьєв розглядає як певний етап розвитку людини, пов'язаний із формуванням психічних властивостей у процесі діяльності (Ананьєв, 1965: 240).

Істотного розвитку суб'єктний підхід в психології набув завдяки працям К. О. Абульханової-Славської. Слідом за С. Л. Рубінштейном автор систематично обґрунтовує об'єктивність психічного, відстоюючи положення про те, що «індивід повинен розглядатися в якості суб'єкта психічної діяльності» (Абульханова-Славская, 1973: 186]. Категорія «суб'єкт» визначається автором як «<...>здатність бути причиною перетворення дійсності» (Абульханова, 2005: 4–5]. Суб'єктом є особистість з її здатністю і потребою йти назустріч проблемам, породженими принциповими протиріччями особистості і суспільства, і вирішувати їх, що і робить особистість суб'єктом.

Узагальнення наявних у філософії, психології та педагогіці поглядів на питання суб'єктності дає змогу виокремити такі підходи до сучасного розуміння поняття «суб'єктність»:

– суб'єктність – це вища форма регуляції поведінки людини як соціальної істоти, активний прояв її здібностей та діяльнісного відношення до навколишньої дійсності, котра виступає для неї як об'єкт прагнень до перетворення (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський, В. А. Петровський, Л. І. Анциферова, А. К. Осницький та ін.);

– суб'єктність – це якість особистості, основу якої становить ставлення людини до себе як до діяча, джерела продуктивної діяльності, що відображає розуміння власної здатності створювати значимі перетворення в навколишньому світі, речах, інших людях, самому собі (Г. М. Анохіна, О. М. Волкова, С. Д. Дерябо, В. Н. М'ясищев та ін.);

– суб'єктність як центральне утворення суб'єктивності людини, як додавання до процесу пізнання та діяльності конкретної людини суб'єктивного (на відміну від об'єктивного) відображення її індивідуальних особливостей під час вирішення проблем, у проектуванні, побудові та реалізації активності щодо перетворення дійсності, а також в інтерпретації результатів діяльності (Е. І. Ісаєв, В. І. Слободчиков, В. І. Гінецинський);

– суб'єктність як спосіб та важлива передумова особистісно-професійного розвитку людини, високий рівень якого співвідноситься з позитивною Я-концепцією особистості, професійною зрілістю, відповідальним ставленням до діяльності та її результатів, активністю самореалізації у професії (А. А. Бодалєв, В. Г. Деєв, А. А. Деркач, В. Г. Зазикін, Н. В. Кузьміна, А. К. Маркова, В. А. Пономаренко, І. В. Сиромятников та ін.);

– суб'єктність як інтегральна якість особистості, яка розвивається та реалізується в просторі професійної діяльності завдяки внутрішньо детермінованій конструктивно-перетворюючій активності (А. О. Деркач, Г. О. Миронова, В. М. Ченгаєв та ін.).

Однак серед широкого кола розглянутих питань проблема формування професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів під час навчання у вищих військових навчальних закладах з урахуванням сучасних вимог до його організації ще не знайшла свого наукового опрацювання.

Результат аналізу наукової літератури вищезазначених авторів дає змогу стверджувати, що у філософському, психологічному та педагогічному науковому дискурсі проблема суб'єкта та суб'єктності щодо майбутніх офіцерів Збройних сил України системно та послідовно не досліджувалась, результати наявних досліджень неповною мірою відповідають вимогам сучасної педагогічної науки та практики.

Одним із визначальних інтегральних критеріїв підготовленості офіцера до успішної військово-професійної діяльності в частинах Збройних сил України в сучасних умовах є професійна суб'єктність у сфері особистісного, професійного та діяльнісного буття. Це безпосередньо пов'язано з уявленнями щодо принципової та визначальної ролі офіцера у процесі формування, становлення та розвитку підлеглих йому військовослужбовців, забезпечення ефективного керівництва підрозділом у повсякденній діяльності та під час виконання бойових завдань. Тому функції вищих військових навчальних закладів мають бути зміненими та спрямованими, зокрема, на загальний, інтелектуальний, емоційний та діяльнісний розвиток майбутніх офіцерів. Перш за все, необхідно мати на увазі, що перед випускником вищого військового навчального закладу – офіцером Збройних сил України постає проблема адекватного реагування на особистість військовослужбовця на етапі формування його як професійного воїна, перед яким постає проблема прийняття на себе нової ролі – солдата. Виняткова роль у процесі формування особистості молодого

солдата належить офіцеру, який керує цим процесом. Особливістю професійної діяльності та особистості офіцера є його значимість для солдата. Офіцер виступає суб'єктом психолого-педагогічного впливу. Суб'єктність офіцера є багатогранною, адже щодо солдата він виконує різні ролі – «командира та начальника», «старшого товариша», «авторитета», «військового професіонала», «порадника та захисника» і т. д.

З огляду на зазначене, ми виокремлюємо етапи становлення професіонала, котрі розглядаємо як етапи розвитку особистості майбутнього офіцера як суб'єкта військово-професійної діяльності в частинах та підрозділах Збройних сил України. Ми вважаємо, що без формування майбутніх офіцерів Збройних сил України як суб'єктів військово-професійної діяльності не можна сформулювати їх професійну суб'єктність.

Перший етап – усвідомлений, мотивований вибір професії офіцера на основі своїх індивідуально-психологічних особливостей, схильностей, так і під впливом зовнішніх факторів (інтерес до військової служби, приклад батьків та оточення, бажання присвятити себе служінню Батьківщині та ін.). Особливе значення у виборі професії має робота з професійної орієнтації. Особливість цього періоду полягає в необхідності вибору професії при неповному уявленні молоді про офіцерську службу. Крім того, мають місце сумніви щодо правильності ухваленого рішення стати офіцером.

Другий етап – навчання на молодших курсах у вищих військових навчальних закладах, опанування системи військово-професійних знань, умінь, навичок, здібностей, формування цінностей військової діяльності із захисту Батьківщини, соціально значущих та професійно важливих якостей офіцера Збройних сил України, формування професійної спрямованості. Рушійною силою розвитку особистості на цьому етапі є цільова установка на професійну діяльність із захисту територіальної цілісності та недоторканості Батьківщини, включеність в усі аспекти навчально-виховного процесу вищого військового навчального закладу, в якому майбутній офіцер, на жаль, залишається, як правило, об'єктом педагогічного впливу. Основний результат цього етапу – оволодіння майбутніми офіцерами культурою військово-професійної діяльності та становлення її суб'єктом.

Третій етап – входження та опанування професії офіцера Збройних сил України, професійне самовизначення, поступове набуття досвіду військово-професійної діяльності, розвиток професійно важливих та індивідуально-психологічних

якостей офіцера, необхідних для кваліфікованого здійснення службової діяльності в частинах та підрозділах Збройних сил України. Особливістю цього етапу, професійного, суб'єктного становлення офіцера є сформоване у вищому військовому навчальному закладі бачення характеру військово-професійної діяльності та загалом репродуктивні способи та засоби її здійснення в частинах та підрозділах Збройних сил України. На цьому етапі формується професійний досвід, професійно важливі якості та особиста суб'єктна позиція офіцера, інтегральною формою вираження якої є професійна суб'єктність.

Четвертий етап – опанування основами професійної майстерності – виконання обов'язків військової служби та прагнення до переосмислення свого професійного досвіду. Військово-професійна діяльність стає провідною. Поряд із тим сформована у вищому військовому навчальному закладі потреба впровадження шляхів підвищення ефективності виконання обов'язків військової служби неповною мірою реалізується через традиційні та зумовлені нормативними документами способи здійснення цієї діяльності. Наявність достатньо високого рівня професійного розвитку особистості офіцера дає йому змогу реалізувати нормативну функцію офіцера, визначену вимогами керівних документів, наказів та настанов, що призводить до розвитку його професійної суб'єктності.

Таким чином, формування суб'єктності офіцера має стати інтегральною ціллю професійної підготовки майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах. Вищезазначена професійно важлива інтегральна якість, пов'язана з їх ставленням, перш за все, до себе самого як до суб'єкта власної військово-професійної діяльності.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, професійна підготовка майбутніх офіцерів Збройних сил України у вищих військових навчальних закладах потребує змін з огляду як на потреби суспільства, вимоги системи військової освіти, так і на професійні та особисті інтереси офіцерів Збройних сил України. Сформованість під час навчання майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному закладі професійна суб'єктність є вищою формою регуляції його військово-професійної діяльності та важливою передумовою особистісно-професійної самоактуалізації офіцера Збройних сил України, що забезпечує узгодженість особистих потреб, здібностей, очікувань відповідно до умов та вимог військово-професійної діяльності у військових частинах,

гармонічно поєднується з позитивною професійною діяльністю та її результатами, адекватною Я-концепцією офіцера, професійною зрілістю, самооцінкою, саморефлексією та активністю в відповідальних ставленнях до військово-професійної діяльності та її результатів, адекватною самооцінкою, саморефлексією та активністю в самореалізації у професії офіцера.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности. М.: Наука, 1973. 287 с.
2. Абульханова К. А. Принцип субъекта в отечественной психологии. Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2005. Т. 2. № 4. С. 3–22.
3. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта. Человек и общество. Вып. 2. Л.: ЛГУ, 1967. С. 235–249.
4. Кудрявцев В.Т. Идеи субъекта – основание единства отечественного психологического знания? Вопросы психологии. 1999. № 1. С. 123–126.
5. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 512 с.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2005. 713 с.
7. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Пер. с грузинского Е. Ш. Чомахидзе; Под ред. И.В. Имедадзе. М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. 413 с.

REFERENCES

1. Abulkhanova-Slavskaya K. A. On the subject of mental activity. Moscow: Nauka, 1973. 287 pp. [in Russian]
2. Abulkhanova K. A. Principle of subject in domestic psychology. Psychology. Journal of the Higher School of Economics. 2005. T. 2. No. 4. P. 3–22 [in Russian]
3. Ananiev B. G. The psychological structure of man as a subject. Man and Society. Extract 2. L.: LSU, 1967. P. 235–249 [in Russian]
4. Kudryavtsev V. T. The ideas of the subject are the basis of the unity of domestic psychological knowledge? Questions of psychology. 1999. № 1. p. 123–126 [in Russian]
5. Rubinstein S. L. Being and consciousness. Man and the world. St. Petersburg: Peter, 2003. 512 p.
6. Rubinstein S. L. Fundamentals of general psychology. St. Petersburg: Peter, 2005. 713 p. [in Russian]
7. Uznadze DN General psychology / Per. from Georgian E. Sh. Chomahidze; Ed. I. V. Imedadze. M.: Sense; St. Petersburg: Peter, 2004. 413 p. [in Russian]